

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ШАРАП ШЕБЕРХАНАСЫ

Ортағасырлық Ақтөбе қаласы Шу өзенінің орта ағысында, оған құятын Ақсу, Қарабалта, Сарғау өзендерінің бойында орналасқан.

Ұзын қорғанды ескерткішке жататын қала үш бөліктен: цитадель, шахристан және рабадтан (шаруашылық аймағы) тұрады. Шаруашылық аймағының сыртын бірнеше шақырымға созылған бірнеше жалдар қоршап жатыр. Қала өмірі негізінен орталық төбенің айналасындағы шаруашылық аймағында шоғырланған. Осы территорияда құрылыстың құланды қалдықтары үлкенді-кішілі төбе болып жатыр. Олар 1980 жылы ұшақпен түсірілген макро, микро карталарда көрсетілген¹. Кейбір жекеленген төбелер 8-10 дейін тізбектеліп орналасқан. Олардың арасында жалғасып жатқан тұрғын-жай-

лар да ұшырасады. Бір-біріне өте жақын төбелердің ұзына бойы сілемдерді құрап жатқандары да бар. Араларын жалдар жалғап жатқан бірнеше төбелердің орталары кейде ашық алаңды келген. Өртүрлі көлемдегі шаршыларға бөлінген алаңның көбіне бұрышында орналасқан төбелерді жалдар байланыстырып тұр. Осындай алаңы бар төбелердің айналасынан көптеген арықтардың іздерін байқауға болады. Арықтардың ені 0,8–1,2 м, тереңдігі 0,1–0,5 м дейін барады. Мұндай алаңы бар төбелер қаланың орталық бөлігінен батыста, оңтүстік-батыста жиі кезде-седі. Қаланың осы бөлігінде Ақсу мен Қарабалта өзендерінен тартылған ірі арықтардың ізі сақталған². Қаланы ауыз сумен қамтамасыз ету жүйесі де осы жағынан келеді.

¹ Шәлекенов У.Х. V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. Алматы: Жібек жолы, 2007. 89 б.

² Грошев В.А. Ирригация Актобе (Чуйская долина) // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата: Изд. КазГУ, 129-137-бб.

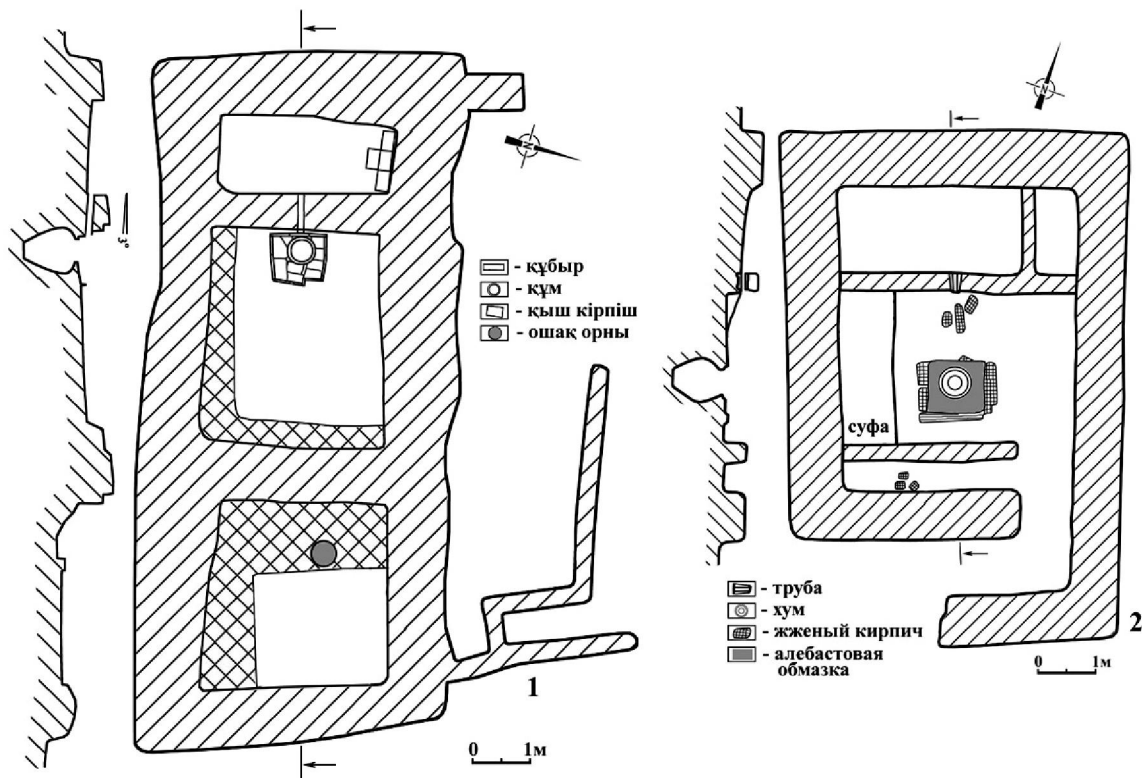
Сондықтан суармалы шаруашылыққа тікелей қатысы бар төбелердің біріне 2007 жылы зерттеу жұмыстары жүргізілді³.

Қазба қаланың орталық бөлігі цитадельден оңтүстік-батыста, шаруашылық аймағында, қаланы қоршаған жалдардың біріне жақын, шетін жағалай арық іздері қоршап жатқан көлемі 70x65 м алаңның солтүстігінде орналасқан шығыстан батысқа созылып жатқан ұзындығы – 23 м, ені – 14 м, биіктігі – 1,5 м төбеге салынды. Айналасында сақталған екі шеті үйілген арықтардың ені – 1 м, тереңдігі шамамен – 0,4 м. Төбе өсім-діктер мен шым қабатынан тазартылғаннан кейін, – 0,5 м тереңдіктен құрылыс қалдықтары және құланды кам кірпіштер шыға бастады.

Жұмыс барысында өндіріс орны болған, яғни шырын жасайтын шеберхана қызметін атқарған бөлмелердің қалдықтары толық ашылды. Қабырғалары әлемнің төрт тарабына бағытталған үш бөлмеден тұратын төртбұрышты құрылыстың ұзындығы – 12,3 м, ені – 5,5 м (1-сурет, 1). Пахса мен кам кірпіштен тұрғызылған қабырғаларының қалыңдығы

– 1–1,2 м, сақталған биіктігі – 0,5–0,6 м. Айналасындағы жерден едені биікте жатқан бөлмелерге кіретін есік орындары сақталмаған. Құрылыстың солтүстік қабырғасының батыс бұрышында көлемі 1x0,65 м қаланды қабырғадан шығып тұр. Және де солтүстік-шығыс бұрышында солтүстікке қарай кеткен құрылыстың жалғасқан қалдықтары сақталған. Алды ашық бөлме ретінде салынуына қарағанда, бұл құрылыс алдындағы бастырмаға ұқсайды. Бөлмелер ашылуына қарай батыстан шығысқа қарай нөмірленді.

Құрылыстың батысындағы 1-бөлменің көлемі – 3x1,3 м. Бөлменің солтүстік қабырғасының жиегінде еденге төселген 4 қыш кірпіш сақталған. Шығыстан батысқа қарай ұзындықта төселген күйдірілген кірпіштердің өлшемі – 34,5–35x18–19x3,5 см. Кірпіштерді алебастр ерітіндісі арқылы бір-біріне тығыз қиюластырған. Ал қалған бөліктеріндегі кірпіштер сақталмаған, яғни, алынған. Қабырға жиегі де қырынан қойылған қыш кірпішпен айналдырылған. Оған бөлменің оңтүстік-батыс бұрышындағы қырынан қойылған қыш

1-сурет. 1 – 2007 ж. ашылған шеберхана; 2 – 1979 ж. ашылған шеберхана (М. Елеуов бойынша)

³ Шәлекенов У.Х., Нұржанов А.Ә., Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласында 2007 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулердің есебі // Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты. Алматы, 2008.

кірпіштің сынығы дәлел. Бөлме едені шығыс қабырғаның ортасындағы келесі бөлмеге өтетін кішкентай тесікке қарай 10 см еніс.

Ортадағы 2-бөлменің көлемі – 3,8x3 м. Бөлменің шығыс, оңтүстік қабырғаларында ені 0,4 м, биіктігі 0,3 м сыпа (сәкі) сақталған. Едені 1,5–2 см қалыңдықтағы лаймен сыланған. 1 мен 2-бөлмелердің арасында қалыңдығы – 0,6 м қабырға өлшемі – 41x21x10; 42x22x9–10 см қам кірпіш-терден қаланған. Қабырға ортасында 1-бөлмеден келетін тесіктің екінші шетіне қыштан жасалған бір құбыр қойылған. Қабырғадан көрініп тұрған құбырдың ұзындығы – 39 см, қабырғаның ішкі жағындағы шетінің диаметрі – 14,8 см, екінші шетінің диаметрі – 12,4 см, қабырғасының қалыңдығы – 0,6–1,9 см. 3,2 см еніс орналастырылған құбырдың тұсында, яғни қабырға жиегінде еденмен бірдей деңгейде 1x0,9 м көлемдегі алаң қыш кірпіштермен (34,5–35x18–19x3,5 см) төселіп, шеттері қырынан қатарластырыла қойылған қыш кірпіштермен жиектелген. Олар 8–10 см биіктікте шығып тұр. Кірпіштердің арасы алебастр ерітіндісімен тығыз қиюластырылып, қырлары мен бұрыштары сыланған. Алаңның батыс шетінің ортасында ернеуі еденмен бірдей үлкен құм көмілген. Құмның ішкі биіктігі – 94 см, ернеуінің диаметрі – 49 см, ішкі түбінің диаметрі – 27 см, бүйірінің шығыңқы жерінің ішкі диаметрі – 70 см.

Құрылыстың шығысындағы 3-бөлменің көлемі – 3,2x3 м. Бөлменің батыс қабырғасындағы ені – 1,2 м, оңтүстік қабырғасындағы ені – 0,8 м, биіктіктері – 0,2–0,3 м сыпа орындары нашар сақталған. Батыс сыпаның орта жағынан диаметрі 45 см болатын ошақ орнынан өртенген ағаш пен күлдің қалдықтары шықты. Бөлменің беткі қабатынан тандыр ошақтың сынықтары, қазан мен келіге ұқсас ыдыс кездесті.

Құрылыстың оңтүстік қабырғасының сыртында 2 м дейін құланды қабырға жатыр.

Құрылыстағы бөлмелер жүзім сығып шырынын (бекмес) алатын шеберхана ретінде қолданылған. Барлық үш бөлме де шырын дайындаумен немесе шарап пен шырынды сақтаумен байланысты. Шарап жасау үрдісі 1 және 2-бөлмелерде жүргізілген.

Алғашында 1-бөлмені жүзімге толтырып сыққаннан кейінгі шырыны құбыр арқылы ағып келіп 2-бөлменің батыс қабырғасы жиегіндегі еденге көмілген құмға құйылған.

Құрылыс осы қаладан 1979 жылы жеке төбеге жүргізілген қазбадан аршылған шарап жасайтын шеберханаға (XI–XII ғғ.) ұқсас⁴ (1-сурет, 2) Жобасы, салыну құрылысы бірін-бірі қайталайды. Көлемінде айырмашылық болғанымен жасалу құрылымы бірдей. Бүгінде ол шеберхана Ақсу су қоймасының астында қалған.

Қазба барысында көптеген қыш ыдыстар шықты. Олар негізінен құм, құмыра, қазан, саптыаяқ және қақпақтар.

Саптыаяқтар. Цилиндрлі-конус, кесіліп төңкерілген конус тәрізді, шарықта жасалынған, бірқалыпты күйдірілген, ашық қызыл, қызғылт-сары түсті. Цилиндрлі-конус тәрізді саптыаяқтың қабырғасы ішке сәл иіліп ернеуленген жиегінің диаметрі – 12,4 см, биіктігі – 5,6 см, түбінің диаметрі – 5 см (2-сурет, 3). Осындай саптыаяқ ортағасырлық Ақтөбе 1 қаласының (Қырғызстан) XI–XII ғғ. қабатынан шыққан⁵. Түп жағы жазықтау келген саптыаяқтың кесілген конус тәрізді түбінің диаметрі – 5,6 см (2-сурет, 2). Пішіні төңкерілген жазық конус сияқты, тұтқасы ілмек тәрізді, сыртқа сәл иілген ернеуінің диаметрі – 16 см, биіктігі – 7 см, биік тұғырлы түбінің диаметрі – 4,6 см (2-сурет, 1). Осындай саптыаяқтар 1985 жылы шахристанға жүргізілген қазбаның X–XII ғғ. қабатынан шыққан⁶.

Шырақ. Қолмен жасалынып, бірқалыпты күйдірілген. Аласа кіші ыдыс түріндегі шырақтың ернеу жиегінің диаметрі – 8 см, биіктігі – 3,3 см (2-сурет, 5).

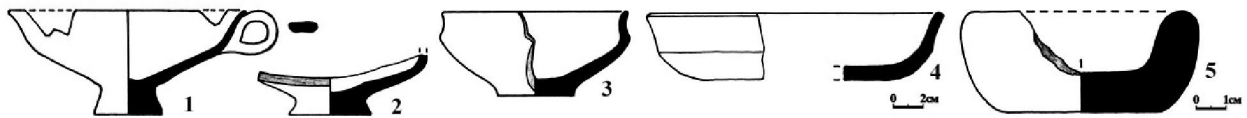
Табақ. Шарықта жасалынып, бірқалыпты күйдірілген, ашық сарғылт-қызыл түсті. Аласа, түбі жазық табақ қабырғалары сәл иіліп тік біткен ернеуінің диаметрі – 20 см, биіктігі – 4,5 см (2-сурет, 4).

Қазандардың тұтқасы. Бітеу доға тәрізді тұтқалар қазанға жапсырылып, екі ұшы саусақпен бастырылып бекітілген (3-сурет, 1-2, 4). Есілген жіп секілді бірінің жарты ай тәрізді келген тұтқасы

⁴ Елеуов М. Раскопки средневековой мастерской на городище Актобе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. 57-61-бб.

⁵ Бубнова М.А. Средневековое поселение Актобе 1 у с. Орловки // Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе, 1963. 13-сурет, 87, 91.

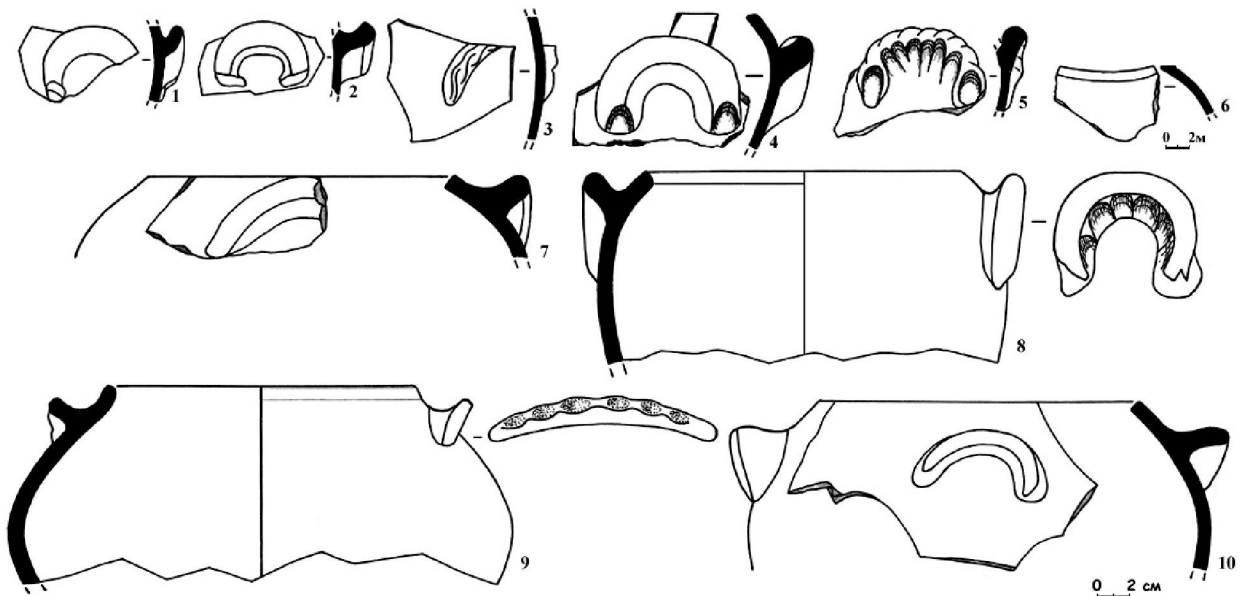
⁶ Шалкенов У.Х. Отчет археологическое изучение Чуйской долине (1985 г.) // ҚР БЖҒМ Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаты. Алма-Ата, 1986. 27-41 бб.

2-сурет

қазанға жапсырылып бекітілсе (3-сурет, 3), доға тәрізді екінші бір тұтқаның екі ұшы, бойы саусақ ұшымен бастырылып бекітілген (3-сурет, 5). Қазанның ернеуі. Бүйірі шар тәрізді қазанның ішке иіліп келіп тік біткен ер-неуінің үсті тегіс (3-сурет, 6). Қазандардың бір-неше түрі кездесті, барлығы шарықта жасалынған, құрамына құм қосылған, бірқалыпты күйдірілген, бүйірі шар тәрізді олардың бір-бірінен айырмашылығы ернеуі мен тұтқаларында. Аузы кең қазанның ай құлақты тұтқалары жапсырылып бекітілген, ішке иілген ернеулерінің диаметрі – 20 см (3-сурет, 7, 10). Доға тәрізді тұтқасы саусақ ұшымен бастырылып бекітілген қазан ернеуінің диаметрі – 20 см (3-сурет, 8). Сәл ғана дөңестеніп бекітілген тұтқасының қырында саусақпен басылған ойықты толқындары бар қазан ернеуінің диаметрі – 19,5 см (3-сурет, 9). Доға тәрізді тұтқасы есілген жіп секілді қазан 1986 жылы цитадельге жүргізілген қазбаның X–XII ғғ. қабатынан шыққан⁷.

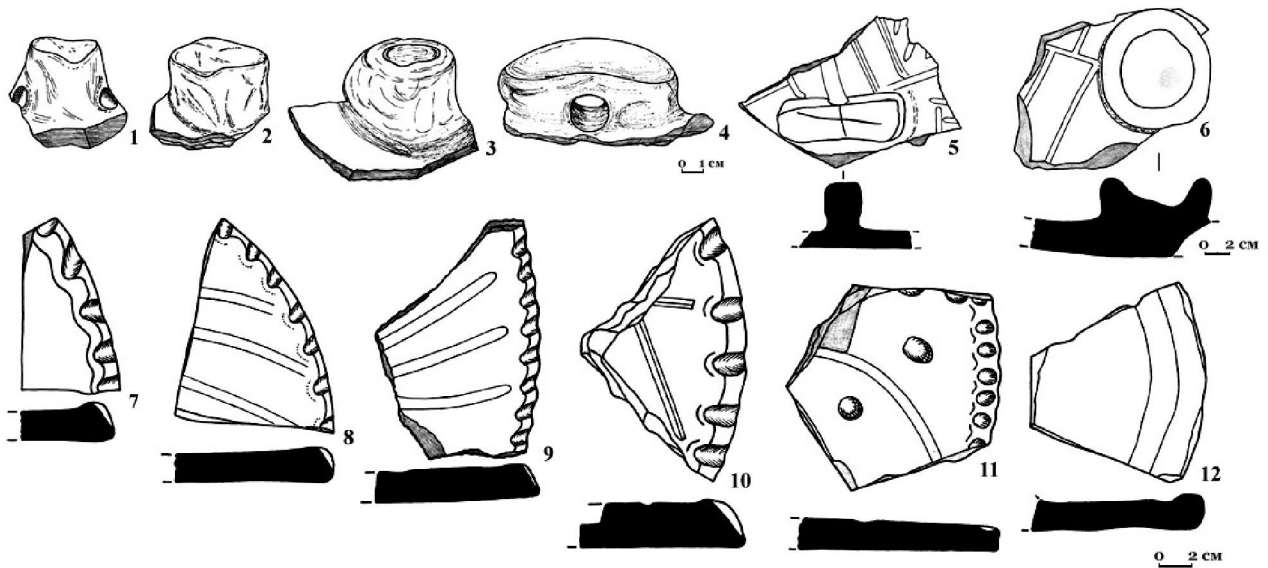
Қақпақ тұтқаларының бірнеше түрі табылды. Олар: үсті тегіс, түбінен жоғары кішірейген, (4-сурет, 1), үсті тегіс цилиндр (4-сурет, 2), үстінің ортасы ойылған цилиндр (4-сурет, 3; 6), үсті дөңес цилиндр (5-сурет, 9) тәрізді қақпақтар және сопақша келген екі бетінің ортасы ұстауға ыңғайланып саусақпен бастырылған (4-сурет, 5; 5-сурет, 10) немесе тесілген (4-сурет, 4) қақпақтар. Кейбір қақпақ тұтқаларының үстінде камыс түтікшемен бастырылған шеңберлі сызығы (5-сурет, 9) және қосу (+) үлгісіндегі сызықтары (4-сурет, 5; 5-сурет, 11) бар. Тұтқасының үстінде айкастырылған сызығы бар қақпақ 1988 жылы шахристанға жүргізілген қазбаның IX–XIII ғғ. қабатынан кездескен⁸. Қақпақтар. Қолмен және шарықта жасалынған, кейбіреулерінің құрамына құм қосылған, бірқалыпты күйдірілген. Қақпақтардың көбі тегіс, тек біреуі ғана қайқы келген (5-сурет, 8). Өрнектелуінде де ерекшеліктер көп: 1. Үсті мен жиегі толық өрнектелген қақпақтар (4-сурет, 8-11;

3-сурет

⁷ Шәлекенов У.Х. Отчет. Археологическое исследование Чуйской долины и Восточного Казахстана (1986 г.) // ҚР БЖҒМ Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаты. Алма-Ата, 1987. 8-б. 9-сурет, 5.

⁸ Шәлекенов У.Х. Отчет. Археологическое исследование Чуйской долины (1988 г.) // ҚР БЖҒМ Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаты. Алма-Ата, 1989. 5 б. 7-сурет, 4.

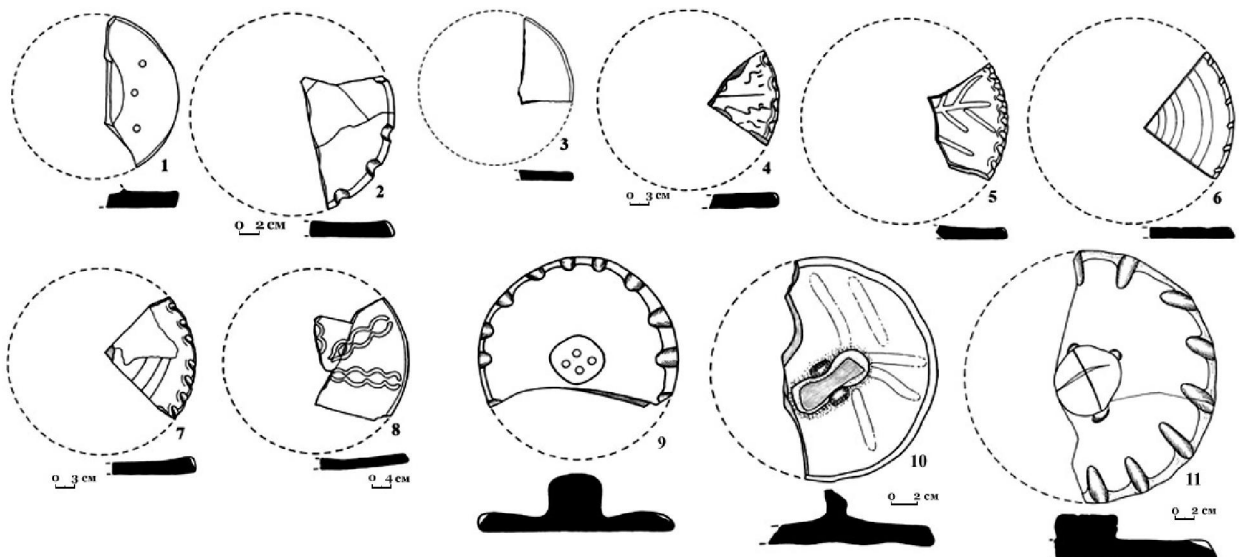
4-сурет

5-сурет, 4-7;). 2. Үсті өрнектелген қақпақтар (4-сурет, 5-6; 5-сурет, 1, 8, 10). 3. Жиегі өрнектелген қақпақтар (4-сурет, 1; 5-сурет, 2, 9, 11). 4. Өрнектелмеген қақпақтар (4-сурет, 12; 5-сурет, 3). Өрнектер түтікшемен, қатты затпен және саусақпен сызып, батырып, бастырып салынған, өсімдік және геометриялық үлгіде болып келеді. Бастырма өрнектер салынған қақпақтар да кездеседі. Қақпақтардың диаметрі – 15,5-38,5 см. Қақпақтар-

дың сынықтары қазбадан шыққан заттардың жартысын (48%) құрайды. Қақпақтар қаланың X–XII ғғ. қабатынан көп кездеседі⁹.

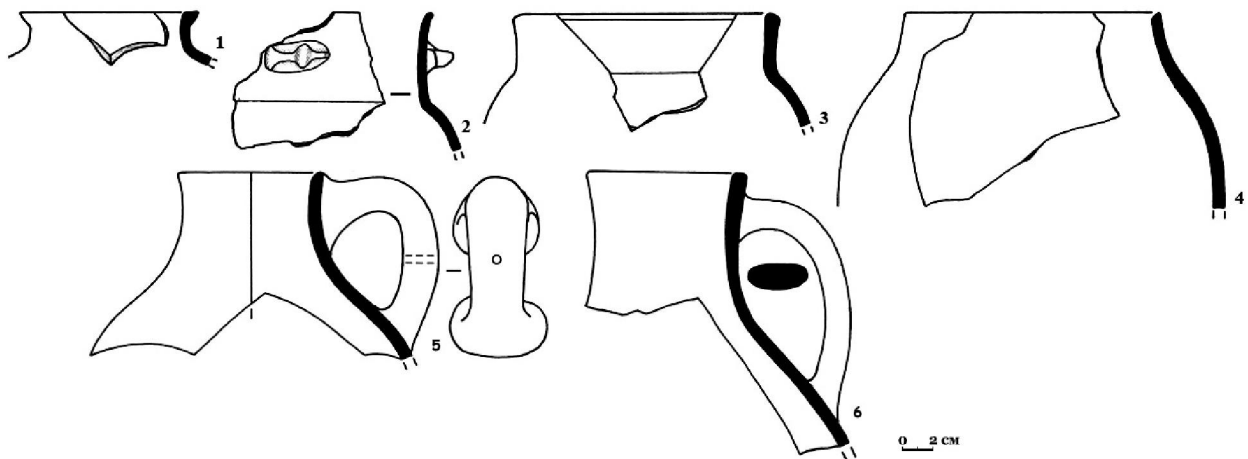
Құтының ернеуі. Шарықта жасалынып, бірқалыпты күйдірілген. Иықты, мойны аласа, ернеуі сыртқа қайырылған, аузы кең құты ернеуінің диаметрі – 12 см (6-сурет, 1).

Көзелердің ернеуі. Барлығы шарықта жасалынып, бірқалыпты күйдірілген. Бүйірі шығыңқы

5-сурет

⁹ Шәлекенов У.Х. Научный отчет раскопки средневекового городища Актобе в 1978 году // ҚР БЖҒМ Ө. Х. Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаты. Алма-Ата, 1978. 57 б. 20-сурет.

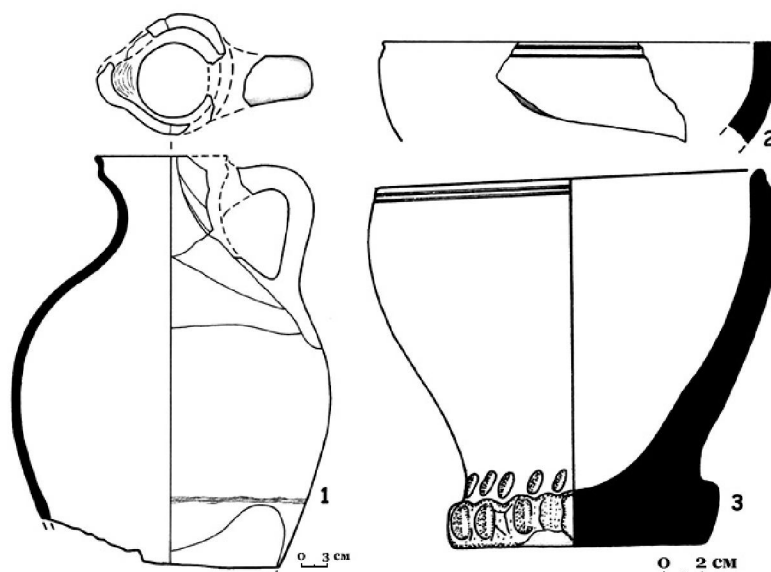
6-сурет

көзенің ұзын келген мойнына көлденеңнен жапсырылып бекітілген ұзынша түйіннің ортасы сау-сақпен бастырылып белдеушеленген (6-сурет, 2). Бүйірі сәл шығыңқы, мойны қысқа көзенің тік біткен ернеуінің диаметрі – 18 см (6-сурет, 3). Шығыңқы бүйірі сәл ғана иықтанып кең ауызданған көзенің ішке кіріңкі ернеуінің диаметрі – 17 см (6-сурет, 4).

Құмыралар. Барлығы шарықта жасалып, бірқалыпты күйдірілген, сарғылт-қызыл, ақшыл түсті. Кең бүйірі иықтанып барып жуан мойнына жалғасқан құмыра ернеуінің диаметрі – 9,6 см. Ілмек тәрізді тұтқасының жоғарғы жағы мойнына, төменгі жағы иығына бекітілген. Тұтқасында көлденеңнен диаметрі – 0,4 см тесік бар (6-сурет, 5). Бүйірі кең, ұзын мойынды құмыраның тік біткен ернеуінің диаметрі – 10,8 см. Ілмек тәрізді тұтқасының жоға-

рғы жағы мойнына, төменгі жағы иығына бекітілген (6-сурет, 6). Шарап жасайтын шеберханадан 5,5 м батыста жатқан үлкен құмыраның бүйірі шар (сфера) тәрізді (бүйірінің диаметрі – 37 см), қысқа мойны аузына қарай кеңіген. Ернеуіндегі суағары сыртқа қарай дөңгеленіп шыққан. Ілмек тәрізді тұтқасының жоғарғы жағы мойнына, төменгі жағы иығына бекітілген (7-сурет, 1).

Келіге ұқсас ыдыстар. Шарықта жасалынып, сапалы күйдірілген. Қабырғасы қалың, түбі терең ыдыстардың тіктеу біткен ернеулерінің диаметрі – 20 см, ернеуінен төмен сыртында екі қатар сызықтары бар (7-сурет, 2-3) Бүтіндеуінің биіктігі – 19,6 см. Тұғыр тәрізді түбінің жиегі және тұғырының қабырғаға жалғасқан жері саусақ ұшымен бастырылып өрнектелген (7-сурет, 3). 1979 жылы ци-

7-сурет

тадельден 0,6 км шығыста орна-ласқан X–XIII ғғ. басына жататын төрткүлге жүргізілген зерттеу жұмыстарында түбі саусақ ұшымен бастырылып өрнектелген келіге ұқсас ыдыстар жиі ұшырасқан¹⁰.

Олай болса, қыш заттардың сараптамасы шарап жасайтын шеберхананы XI–XII ғғ. жатқызады.

Шу және Талас өңірі ертеортағасырда жүзім өсіру, шарап жасау ісімен айналысқандығы жазбаша деректерде кездеседі¹¹. Мұны Қостөбедегі (Джамукат) тұрғын-жайдан (VIII–IX ғғ.) табылған оймышты өрнек сылағындағы жүзім сағы мен жапырағы дәлелдей түседі¹². Оның үстіне бұған дейін де Құлдан (Луговой) Б тұрғын-жайынан бекмес (жүзім шырынын) дайындайтын шеберхана¹³, Төменгі Барысханнан шарап өндірісі¹⁴, Сарык (Сарыг) рабдынан екі шеберхана¹⁵ ашылған.

Археологиялық қазба нәтижесінде ашылған шарап жасайтын шеберханаға тікелей қатысы бар айналасындағы төбелерді зерттеу алдағы жылдар-

дың еншісіне қалып отыр.

Резюме

Статья посвящена раскопкам винодельческой мастерской на средневековом городище Актобе, которое датируется XI–XII вв. н.э.

Summary

The article summarizes results of the excavation of wine master manufacturing, excavated in the Medieval city of Aktobe which is dated to the XI–XII centuries AD.

¹⁰ Шәлекенов У.Х. Научный отчет об археологических раскопках на средневековом городище Актобе в 1979 году // ҚР БЖҒМ Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаты. Алма-Ата, 1980. 21 б. 25-сурет, 17; 29-сурет, 12, 13.

¹¹ Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе // ИАН КазССР: Серия истории, археологии и этнографии. Алматы, 1960. Вып. 3(14). 90-93-б.; Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Наука, 1972.

¹² Байпаков К.М., Терновая Г.А. Резная глина Жетысу. Алматы: Credo, 2004. 5-19-бб.

¹³ Байпаков К.М. Раскопки средневековой мастерской в Семиречье // Вестник АН КазССР. 1964. №7. 88-91-бб.

¹⁴ Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972. 68 б.

¹⁵ Бернштам А.Н. Чуйская долина // МИА. 1950. №14. 44, 46-бб, VII-кесте, 5, 90-б.